

Kvartetter op. 76

När greve Joseph Erdödy 1796 bad om en uppsättning stråkkvartetter stod den då 64-årige Haydn på höjden av sin popularitet och betraktades allmänt som tidens ledande tonsättare. Mozart var död och Beethoven hade ännu inte gjort sig ett namn. Haydn kunde alltså med djärvhets och självkänsla gripa sig verket an, för övrigt samtidigt med arbetet på *Skapelsen*. Efter publiceringen 1799 skriver den engelske musikhistorikern Charles Burney i ett brev till Haydn: *...de är fulla av fyndigheter, eld, god smak och nya effekter, och tycks skrivna, inte av ett subliment geni som redan skrivit så mycken bra musik, utan av en högt kultiverad talang, som för första gången uttrycker sin glöd*. De sex kvartetterna i Opus 76 har också av många betraktats som de kanske yppersta som Haydn skrivit. (Se även Stråkkvartetterna op. 64)

Stråkkvartett G-dur op. 76:1

1. *Allegro con spirito* 2. *Adagio sostenuto* 3. *Menuetto: Presto*
4. *Allegro ma non troppo*
1796-97

Efter tre inledande ackord presenteras ett lättmemorerat 8-takters tema med första halvvan i cello och andra i violon.

Kraftfulla unisona partier föregår det lätta och dansande sidotemat:

Expositionen ska som vanligt repriseras. I genomföringen dyker en ny melodi upp i violin 2. Den fungerar som motstämman till huvudtemat, som spelas i violon.

Återtagningen startar med samma motstämman i violin 1 medan cello spelar huvudtemat.

Den varma och vackra långsamma satsen, *Adagio sostenuto* (C-dur), inleds med följande tema:

En dialog mellan cello och violin 1 följer:

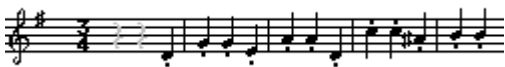

Den leder över i ett parti där violin1 spelar korta efterslag till övriga stämmors 16-delar. Det skapar en väldig spänning och efter att ha lyssnat en stund börjar man bli osäker på vem det är som svarar för efterslagen.

Alla dessa tre inslag återkommer flera gånger i denna sammansatta och omväxlande sats.

I kvartetterna op. 33 kallar Haydn den rörliga mellansatsen Scherzo trots att de fortfarande har kvar menuettkarakteren. Här kallas den tredje satsen Menuett, trots många scherzodrag, t.ex. ett så snabbt tempo, *Presto*, att det blir naturligt med 1 slag i takten i stället för 3.

Trion är mera dansant och måste spelas betydligt långsammare för att komma till sin rätt:

Första delen utan repriser återkommer efter Trion.

Finalen, *Allegro ma non troppo*, är till sin karaktär ganska ovanlig i Haydns produktion. Huvudtemat (g-moll) anger omedelbart tyngden och allvaret i satsen.

Även det märkliga sidotemat behåller den kärva stämningen:

Genomföringen, som följer på den repriserade expositionen, förmår inte bryta känsloläget. Först i återtagningen infinner sig en gladare ton, men sidotemat stretar fortfarande emot. I codan har dock huvudtemat omvandlats till en glad och lustig melodi:

Det finns skönandar, som tycker att detta är att banalisera slutet på en mäktig final. Och åsikten är inte ovanlig. Flera andra verk har mötts av samma inställning. Så är fallet med finalen i Mozarts g-mollkvintett, Schuberts stora C-durkvintett och Tjajkovskijs tredje stråkkvartett. Detta är naturligtvis helt i sin ordning. Musik engagerar, vi upplever den på olika sätt och vi har olika uppfattning om den. Underligt vore det annars.

Stråkkvartett d-moll op. 76:2, Kvintkvartetten

1. *Allegro* 2. *Andante o più tosto allegretto* 3. *Menuetto: Allegro ma non troppo*
 4. *Vivace assai*
- 1796-97

Denna berömda stråkkvartett utgör ett koncentrat av det som gjort Haydns kvartettkonst så berömd, den lärda bearbetningen av enkla motiv. I d-mollkvartetten med sin oerhörda stränghet och koncentration har detta kunnande fulländats. I de sonatformade

yttersatserna saknas sidoteman; kontrastverkan uppnås istället genom motivbearbetning, tonarts- och dynamikväxlingar. Växlingen mellan d-moll och D-dur genom hela verket sätter också sin prägel på kvartetten. Att skriva alla satserna i tonikans dur eller molltonart var en modell som Haydn ofta tillämpade, första gången i fyra av kvartetterna i op. 20. Musikvetaren Hans Keller präglade termen homotonal för sådana verk. Modellen utgjorde ett lämpligt fast ramverk för en tonsättare som – i motsats till Mozart – älskade att göra äventyrliga utflykter i främmande tonarter.

Den första satsen har endast ett enda tema i vanlig mening. De första två takternas kvintsprång, vilka gett kvartetten dess smeknamn, kommer att dominera hela satsen.

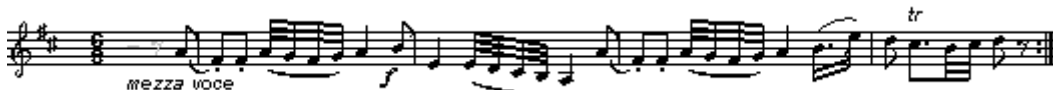

I satsen finns (om jag räknat rätt i partituret) 16 kvintsprång i exposition och ett 60-tal i genomföring och återtagning. Eftersom dessa ska tas i repris blir det allt som allt ca 150 st. varav de allra flesta är fallande (se notexemplet ovan). Alla kvintintervall uppfattas inte vid genomlyssning, eftersom de är dolda bakom övriga stämmor, men man frågar sig ändå, hur det är möjligt med sådana upprepningar utan att det bli tröttsamt. Men det blir det inte. Vilket naturligtvis säger en hel del om Haydns storhet som tonsättare. Genomföringen börjar med två stigande kvintsprång i cello. De avlöses av två fallande kvinter i violin1. De övriga stämmorna ackompanjerar med åttodelar:

Genomföring + återtagning ska representeras enligt partituret. En coda - utan kvintsprång - avslutar satsen.

Den långsamma satsen, *Andante o più tosto allegretto* (D-dur), som förresten inte är särskilt långsam, är uppbyggd i tredelad visform enligt schemat ABA'-coda. Den inleds med ett charmfullt tema:

B-delen består av ett tema, som är en variant av A-delens och som börjar i d-moll men som snart glider över i ett flertal andra tonarter. När A-delen återkommer är det i form av tema med variation. En coda avslutar.

Menuetten, *Allegro, ma non troppo*, är minst sagt kärv. Satsen kallas ibland *Häxmenuetten*. Första temat, en tvåstämmig kanon, är dubblet i oktaver. Det består av 11 takter (inte 8, 12 eller 16, som är det vanliga). Antagligen bidrar även denna udda taktindelning till det fräna intrycket. Det gör även de eko-effekter, som uppkommer när 2:a stämman genom sin senare start kommer att besvara första stämmans slutfraser:

Kontrasten mellan d-moll och D-dur accentueras ännu mera i denna sats. Trion inleds visserligen i d-moll men skiftar efter 4 takter under crescendo till D-dur, vilket ger ett synnerligen effektivt och spänningsskapande intryck:

Trio

Menuettdelen spelas da capo.

Den snabba finalen, *Vivace assai*, (d-moll) inleds med ett synkoperat tema, som tillsammans med den följande varianten fyller hela expositionen:

Efter en lång genomföring följer en förkortad återtagning som avslutas med ett fermat- (i vilopunkt-) försett A-septimackord. När huvudtemat inleder den följande codan klingar det plötsligt i D-dur och blir nästa graciöst:

Satsen slutar alltså i glattig D-dur.

Stråkkvartett C-dur op. 76:3, *Kejsarkvartetten*

1. *Allegro* 2. *Poco adagio, cantabile* 3. *Menuetto: Allegro* 4. *Finale: Presto*
1796-97

Kvartetten har fått sitt namn av den långsamma andra satsen, byggd på Haydns egen hyllningshymn till Kejsar Franz II på hans födelsedag 1797. Den var österrikisk nationalsång fram till 1918, och var melodi till *Deutschland, Deutschland über alles*.

I inledningssatsen, *Allegro*, dominerar huvudtemat:

En ungersk musikforskare¹ har menat att de fem första tonerna, g, e, f, d och c, är begynnelsebokstäverna i texten till kejsarhymnen: *Gott erhalte Franz den Kaiser* (Caesar). Och man måste ju tillstå att det är liten sannolikhet för att just denna tonserie skulle vara en tillfällighet i en kvartett, som fått sin ryktbarhet av andra satsens kejsarhymn. Ett sidotema finns (G-dur) men blir bara en kort episod som återkommer först i återtagningen:

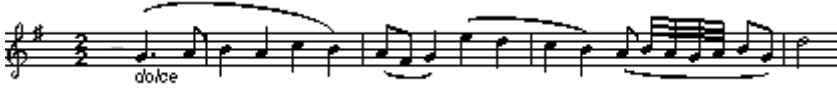
Expositionen tas i repris. I slutet av genomföringen blir tempot långsammare, när huvudtemat får en folkligt dansant prägel, accentuerad av cellons bordun-bas².

¹ László Somfai, chef för Bartókarkivet i Budapest.

² Samma ständigt ljudande ton i en basstämma.

Detta parti höjer avsevärt spänningen inför återtagningen. Genomföring och återtagning tas sällan i repris såsom partituret föreskriver. Den långsamma satsen är en variationssats på den s.k. kejsarhymnen:

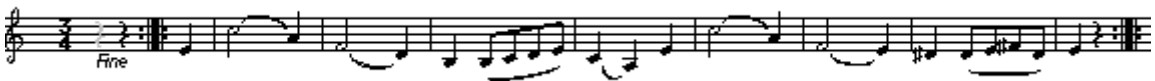

Fyra variationer följer, alla med melodin i en av stämmorna. Känslan av variation är därför inte alltid så stor. I den första spelar endast de två violinerna. Första fiolen har där en pregnant motstämma till 2:a fiolens melodi. Sedan kommer i tur och ordning cellon, violan och violin 1 som melodibärare.

Tredje satsen, *Menuetto: Allegro*, inleds med ett handfast tema, som kan upplevas lite haltande av lyssnare förankrade i 8-takterstraditionen. Temats två delar har nämligen 5 resp. 7 takter.

Temat, som följer omedelbart efter i den första reprisen, har emellertid de trygga 8 takterna. Som brukligt är kommer det en andra menuettrepris med något varierat huvudtema, innan den sångbara trion tar vid:

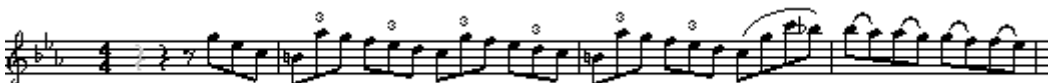

De två inledande menuettdelarna återkommer, som vanligt utan repriser.

Finalen, *Presto* (c-moll), presenterar i de 4 första takterna två av de bärande motiven i satsen, tre kraftfulla ackord följt av ett svagare svar:

Ytterligare ett svar på de tre ackorden är en snabb kaskad av trioler i violin 1. Det är en Fras, som får stor betydelse i satsen:

Expositionen repriseras. Genomföringen börjar med utveckling av det mjuka svaret (se huvudtemat ovan) följt av triolkaskaden. En kort återtagning fortfarande i c-moll övergår efter en paus i en coda som klingar i C-dur. (Jfr codan i G-durkvartetten op. 76:1). Det är inte helt ovanligt att ett verk vars första sats står i moll har en final som börjar i dur. Ovanligare är att göra tvärtom, som Hayden gör i kvartetterna op. 76 nr 1 och 3. Brahms gör på samma sätt i sin H-durtrio. Kanske har han inspirerats av Haydn; han var en flitig studerande av Haydns stråkkvartetter.³

³ Cobbett's Cyclopedic Survey of Chamber Music, Vol 1, 1929

Stråkkvartett op. 76:4, B-dur

1. *Allegro con spirito* 2. *Adagio* 3. *Menuetto: Allegro*
4. *Finale: Allegro, ma non troppo*
1796-97

I första satsen, *Allegro con spirito*, har huvudgruppen tre teman som är viktiga i satsen. Det första, stigande temat, har i Storbritannien liknats vid en soluppgång, och där kallas kvartetten allmänt *Soluppgången*.

Nästa tema består av en upprepad fras, rytmiskt byggd på 1:a temats 1:a takt:

Temat återkommer i moll i överledningen till sidotemat.

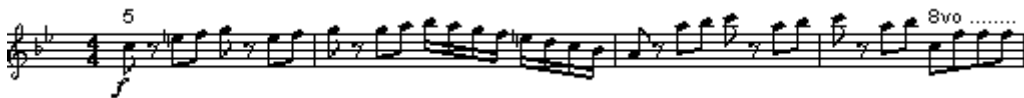
Det tredje temat som spelas av violin 2 och violan är enkelt och accentuerat men döljs delvis av 1:a violinens 16-delar.

Sidogruppen hämtar sina teman från huvudgruppen. Det första som introduceras av cellon är en parafra på tema 1, en sjunkande tonslinga i stället för en stigande:

Det andra är i sin första takt nästan en kopia av tema 3:

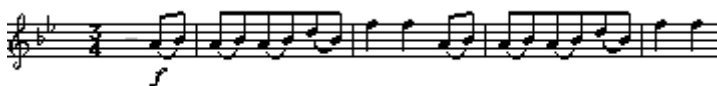
Genomföringen börjar dystert med motiv 1 i två mollvarianter. Denna stämning biter sig fast även i resten av genomföringen, som också ger stort utrymme åt tema 3. I återtagningen får tema 2 stort utrymme och 1:a sidotemat (tema 4) en något annorlunda skepnad när det dyker upp i cello, viola och violin 2. Satsen avslutas värdigt med både allvar och friskhet.

Om första satsen trots sitt ljuva inledningstema präglas av tyngd och allvar gäller detta i än högre grad om den långsamma satsen, *Adagio* (Ess-dur).

Det rör sig här om en icke-ovanlig form för långsamma satser, sonatform utan genomföring. Men när återtagningen börjar klingar temat i ess-moll! Detta måste ha varit ett okonventionellt grepp för tiden. Kanske är en av hemligheterna bakom Haydns storhet att han kunde bryta mot konvensen.

Den rustika *Menuetto: Allegro*, för in en ny atmosfär:

Trion, som är mycket originell både melodiskt och harmoniskt, återskapar lite av de första satsernas laddning:

Finalen är en tredelad sats med coda. A-delens tema är friskt och glatt:

B-delen dämpar inte stämningen nämnvärt, vilket visar att Haydn både kan skämta i moll och vara allvarlig i dur (sats 2).

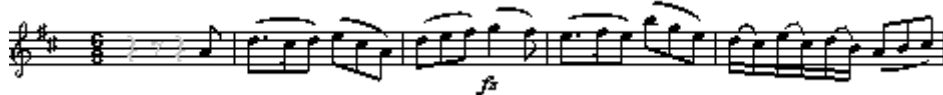

Efter A-delens återtagning avslutar en snabb coda satsen.

Stråkkvartett D-dur op.76:5

1. Allegretto 2. Largo: Cantabile e mesto 3. Menuetto: Allegro 4. Finale: Presto
1796-97

Hela detta verk är fullt av behag och ro. Stämningen anslås redan i det inledande temat:

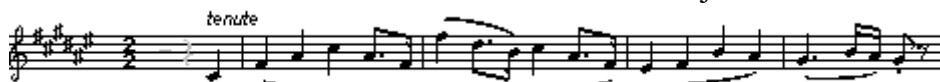

Satsen är tredelad och i A-delen sker en viss variation av ovanstående tema när det återkommer efter presentationen. I B-delen genomgår temat en variation i d-moll som utvecklas kontrapunktiskt. I ett kraftfullt forte presenteras i violinerna en nedåtgående skala, som är mycket verkningsfull:

D-durtemat återkommer när A-delen tas om. En coda avrundar satsen. Denna avslutas med skalorna, som nu både sjunker och stiger.

Haydn utnyttjade betydligt flera tonarter än Mozart. Det mycket berömda, långsamma largot går i Fiss-dur. Mozart använde ytterst sällan tonarter med mer än tre förtecken. Satsen inleds med två teman i violin 1 som följer efter varandra:

Därefter kombinerar Haydn dessa båda teman, först i violin och cello:

Hela satsen fylls av dessa teman genom omformning och utveckling.

När man i tredje satsen, *Menuetto: Allegro*, hör det inledande temat tänker man kanske inte på likheten med largotemat eftersom tempot är ett annat. Men i notskriften blir likheten slående. De fyra första tonerna är de samma om man bortser från tonarten:

Trions rörligare och mollstämda tema spelas av cellon.

Haydn skämtar ofta med sina lyssnare. Kvartett Op.33:2 avslutas med toner som låter som en början och här i sista satsens *Finale: Presto*, inleder han med en typisk avslutning och hela verket avslutas även på detta sätt:

Därefter följer det luftiga huvudtemat:

I stort är det dessa två tankar som utgör satsen material. Redan nästa gång denna melodi hörs är den nedflyttad en kvart till dominanttonarten d.v.s. sidogrupperns tonart. Väldigt ofta hörs början av temat stigande i stället för fallande.

Stråkkvartett Ess-dur op. 76:6

1. *Allegretto – Allegro* 2. *Fantasia: Adagio*
3. *Menuetto: Presto* 4. *Finale: Allegro spirituosissimo*
1796-97

Detta är en på många sätt en ovanlig kvartett. Liksom i föregångaren, op. 77:5, är den inledande satsen ett allegretto, ett tempo, som Haydn sällan väljer i sina första satser. Formen, tema med variationer, är dock ännu mera originell i en inledningssats. Temat består av ett kort motiv som upprepas i sekvenser:

De tre första variationerna består av olika motstämmer, som spelas till det oförändrade temat. Den fjärde och sista variationen är en fuga och har beteckningen *Allegro*.

Även den långsamma satsen, *Fantasia: Adagio*, är unik i Haydns kvartettproduktion. Liksom föregående sats är den formmässigt närmast att betrakta som en variationssats, om än på ett friare, till synes improvisatoriskt sätt. Satsens tonart är också ett djärvt avsteg från konventionen, den börjar och slutar i H-dur:

Efter utflykter till bl.a. E-dur, B-dur och Ass-dur avslutas temat i H-dur. I denna säregna sats finns harmoniskt mycket av det som kännetecknar den romantiska stilen.

Menuettsatsen är konventionell men mellanpartiet kallas *Alternativo* i stället för *Trio*.⁴ Både benämningen *Alternativo* och *Fantasia* i sats 2 tyder på att Haydn velat ge en reverens till äldre tiders musik. A-delen, med beteckningen *Presto*, kan sägas föregripa Beethovens scherzosatser. Den har följande tema.

⁴ *Alternativo* är den äldre benämningen på mellandelen i en dans med formen ABA. När den under barocken ibland skrevs för tre instrument fick den benämningen *Trio*. Den senare kom med tiden att bli den vanligaste termen för B-avsnittet oberoende av antalet instrument.

Alternativo öppnar med ett tema i cello som oförändrat förflyttar sig uppåt i de olika stämmorna:

Hela sista satsen, *Allegro spiritoso*, kretsar kring ett enda tema som består av fallande skalfigurer i violin I till de övriga stämmornas accentueringar på ”fel” taktslag.

Som vanligt, när det gäller satser i sonatform från denna tid, vill tonsättaren att inte bara expositionen ska tas i repris utan även satsens andra del bestående av genomföring och återtagning. Endast expositionen brukar tas i repris i inspelningar, även på cd, där man inte borde kunna motivera sina avsteg från partituret med brist på skivutrymme.

Stråkkvartett G-dur op. 77:1

1. *Allegro moderato* 2. *Adagio* 3. *Menuetto: Presto* 4. *Finale: Presto*
1799

De två kvartetterna op. 77 skrevs 1799 för prins Franz Joseph Lobkowitz, som var en skicklig amatörviolinist. Förmodligen rörde det sig om en beställning på 6 eller i varje fall 3 kvartetter. Man har menat att både det samtida arbetet med *Årstiderna* och ohälsa tvingade fram en reduktion av det beställda antalet. Men det har även antytts att Haydn inte ville bli jämförd med Beethoven på kvartettområdet efter att ha insett att Beethovens kvartetter op. 18 för samma beställare, blivit välvilligare mottagna av den musikintresserade allmänheten⁵. För denna teori talar möjligen det faktum att de två satser⁶ som Haydn skrev för att ingå i en tredje kvartett inte tillkom förrän åren 1802-03, alltså efter publiceringen av Beethovens op. 18. Detta hindrar inte att op. 77, hans sista fullbordade kvartetter, håller sedvanlig hög klass. Homer Ulrich menar t.o.m. att *Haydn här når toppen av sin kreativa förmåga. Att höra och lära känna verken är allt som behövs, att tala om dem skulle vara meningslöst.*⁷

Första satsen, *Allegro moderato*, inleds direkt med följande punkterade tema:

Sidotemats 2 första takter spelas av violin 2 innan violin 1 tar över. Samtidigt spelas, med början i violan, en variant av de triolfigurer som presenterats redan i huvudgruppen.

Expositionen repriseras i vanlig ordning. Genomföringen behandlar båda temana. Återtagningen avstår ovanligt nog från sidotemat. För Haydn var den vedertagna formen aldrig ett självändamål (se Inledning, Sonatform, återtagning).

⁵ H.C. Robbins Landon, amerikansk musikforskare och författare till flera verk om Haydns musik.

⁶ Dessa två satser publicerades 1806 som op. 103.

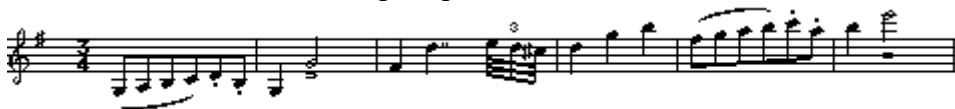
⁷ Homer Ulrich, *Chamber Music*. N.Y. 2:a uppl. 1966.

Den andra satsen, *Adagio*, är ett av många exempel på Haydns djärva och ovanliga tonartsval. Den går i Ess-dur och höjer med sitt tema onekligen verkets intensitet.

Temat återkommer flera gånger i något som formmässigt liknar tema med variationer.

Menuettsatsen i presto har mera av scherzokaraktär än tonsättarens övriga scherzosatser. Här kan man kanske spåra påverkan av Beethoven. Första delens tema är:

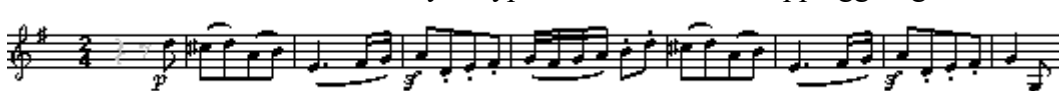

Trion (Ess-dur), har följande tema:

Den inledande menuettdelen återkommer som vanligt utan repriser.

Finalen, *Presto*, har en för Haydn typiskt monotematisk uppläggnig. Temat är:

Temat upprepas dock inte i sidogruppen. I stället modulerar Haydn utan dramatik till dominanttonarten, som i vanlig ordning avslutar expositionen. Denna tas i repris. Först i genomföringens början hörs temat i dominanttonarten (D-dur). Endast de 4 första takt-erna av återtagningen är identiska med expositionen. Sedan bjuder Haydn på nya turer och variationer kring sitt tema.

Stråkkvartett F-dur op. 77:2

1. *Allegro moderato*
 2. *Menuetto: Presto, ma non troppo*
 3. *Andante*
 4. *Finale: Vivace assai*
- 1799

Detta blev Haydns sista fullbordade instrumentalverk. Och kanske kan man i verkets friska auktoritet ana även ett stänk av nostalgiskt vemod.

Huvudtemat i första satsen, *Allegro moderato*, beskriver en nedåtgående rörelse och är verkningsfullt sammansatt av en forte- och en pianodel.

Sidotemat presenteras i violin1 samtidigt som violin 2 spelar det första motivet i huvudtemat:

Ett tredje tema, besläktat med huvudtemat, avslutar expositionen, som repriseras.

En ovanligt lång genomföring följer med huvudtemat som grund. Återtagningen tar vid efter en generalpaus. Som vanligt hos Haydn är den ingen exakt kopia av expositionen.

Menuettsatsen, *Presto, ma non troppo*, sprudlar av skämt och upptåg i sin första del. Det är Haydns användning av motiv i tvåtakt (se siffrorna i notexemplet) i den tretaktiga grundrytmen, som skapar den rytmiska spänningen.

Så kommer en enastående Trio i kraftigast möjliga kontrast. Den ovanliga tonarten, Dess-dur, har Haydn använt förut i en F-dursats, men ännu märkligare är temats karaktär i en danssats.

Efter Trion kommer en ny överraskning. När menuettmelodin hörs på nytt, har den samma tonart, Dess-dur, som Trion. Det är dock bara en överledning (som Haydn av någon anledning kallat Coda) till det slutliga menuettdacapot i F-dur.

Den långsamma satsen, *Andante* (D-dur), börjar med en duett i violin 1 och cellon.

Efter presentationen av den ganska långa melodin följer tre variationer, samtliga beledsagade med temat i en av stämmorna.

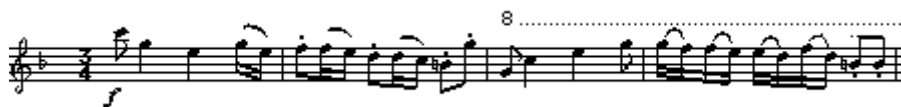
Efter ett inledande ackord i sista satsen, *Finale: Vivace assai*, följer ett sprittande tema:

Sidotema skapar rytmisk spänning genom att ha betoningarna på tredje taktslaget:

Ett kraftfullt, synkoperat tema avslutar expositionen, som ska tas i repris.

Genomföringen sysslar enbart med huvudtemat, men båda temana återkommer i återtagningen. Satsens kombination av eldig melodik och formell fasthet utgör en värdig avslutning på Haydns kvartettkonst.

Stråkkvartett [d-moll] op. 103

2. *Andante grazioso* 3. *Menuett ma non troppo Presto*
1802-03

Detta verk utgör de två mellansatserna till en ofullbordad kvartett, som med stor säkerhet var tänkt att ingå i det set på sex kvartetter som prins Lobokowits beställt 1799 (se op. 77). Tonarten d-moll är den som man antar att 1:a satsen skulle ha haft.

Musikforskaren H C Robbins Landon har antytt att Haydn kan ha känt sig för gammal och trött för att konkurrera med Beethovens nyligen utgivna op. 18 och därför aldrig fullbordat verket. Och trött kände sig säkert Haydn vid denna tid. När Breitkopf & Härtel 1806 publicerade verket ville han nämligen att den musikaliska inskription som fanns på hans senaste visitkort skulle tryckas efter sista satsens slut. Den bestod av de fyra första takterna av sopranstämman till en flerstämmig sång, som publicerats några år tidigare:⁸

Andantesatsen har formen ABA-coda. A-delen inleds med ett lugnt framskridande tema:

B-delen domineras av kraftfulla arpeggiotrioler, men inleds försynt i pianissimo:

Avsnittet är harmoniskt avancerat. Första halvan går i Gess-dur. Andra halvan börjar i ciss-moll i en vacker imitationsstämning:

för att sluta på g-molls dominantackord (D), som ska förbereda A-delens återkomst i B-dur.

Den kärva, för att inte säga spöklika menuettsatsen står i d-moll:

Trion börjar mindre dystert:

men blir efterhand oroligare genom överraskande avsnitt. Nog märker man, trots det utsökta hantverket, något resignerat i musiken. Eller beror det bara på att vi har facit i hand?

⁸ "Der Greis" till text av J W L Gleim, Hob.XXVc:5. Originalen i det tryckta partituret är skrivet i sopranklav.